

Інформаційна довідка **щодо стану реалізації Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування»***

***Анотація.** Інформаційна довідка присвячена аналізу стану реалізації та механізмів імплементації Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» від 09 травня 2024 року № 3703-IX. У документі висвітлено міжнародно-правові підстави ухвалення Закону, зокрема вимоги Європейської Комісії та Ради Європи. Особливу увагу приділено практичним нововведенням: обов'язковому затвердженню статутів територіальних громад, скасуванню їх державної реєстрації, оновленню регламентів рад та впровадженню інструментів електронної демократії. Окреслено ключові виклики та обмеження, що ускладнюють розвиток місцевої демократії в умовах воєнного стану.*

***Ключові слова:** народовладдя, місцеве самоврядування, демократія участі, статут територіальної громади, регламент ради.*

Вступ

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» від 09 травня 2024 року № 3703-IX (далі – Закон № 3703-IX)¹ набрав чинності 08 січня 2025 року. З метою забезпечення прав громадян України на безпосередню участь у місцевому самоврядуванні, своєчасне і повне отримання інформації про діяльність органів та посадових осіб місцевого самоврядування Законом № 3703-IX удосконалено нормативно-правову базу щодо механізмів демократії участі.

Закон № 3703-IX спрямований на виконання Україною своїх зобов'язань відповідно до Додаткового протоколу до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування², водночас він узгоджує національне законодавство з Керівними принципами щодо громадської участі у процесі прийняття політичних рішень, прийнятими Комітетом міністрів Ради Європи 27 вересня 2017 року³, та відповідними Рекомендаціями Ради

¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування : Закон України від 09 травня 2024 року № 3703-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3703-20#Text>

² Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування : Ратифіковано із заявою Законом України від 02 вересня 2014 року № 1664-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b49#n2

³ Керівні принципи щодо громадської участі у процесі прийняття політичних рішень : Прийнято Комітетом міністрів Ради Європи 27 вересня 2017 року на 1295-му засіданні заступників міністрів. URL: <https://rm.coe.int/guidelines-on-civil-participation-in-politicaldecision-making/168076e135%2021>

Європи (CM/Rec(2018)4⁴, CM/Rec(2018)11⁵, CM/Rec(2004)13⁶, CM/Rec(97)3⁷) щодо участі громадськості в процесах прийняття рішень.

Крім того, на необхідність прийняття цього Закону вказувала Європейська Комісія, зокрема у Звіті про прогрес України в межах Пакета розширення Європейського Союзу 2024 року⁸. А у Звіті 2025 року Європейська Комісія відмітила, що було ухвалено нове законодавство, спрямоване на посилення залучення громадськості до формування політики на місцевому рівні та демократії в місцевому самоврядуванні. Органи влади мають підготуватися до реалізації цих приписів після скасування воєнного стану та забезпечити змістовну участь різноманітних представників громадянського суспільства у процесі ухвалення рішень⁹.

Також у Плані для Ukraine Facility на 2024–2027 роки зазначається, що довіра членів територіальної громади до владних структур може бути забезпечена насамперед шляхом встановлення ефективного спілкування, упровадження ефективних механізмів для проведення громадських консультацій із розроблення програмних документів і прийняття рішень, які мають важливе значення для громади, звітності та публічного розголошення інформації про діяльність органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб¹⁰.

Основна частина

Закон № 3703-IX передбачає, зокрема: обов'язкове затвердження статутів територіальних громад; інтеграцію внутрішньо переміщених осіб у життя громад, де вони проживають; запровадження механізмів залучення молоді до процесів ухвалення рішень на місцевому рівні (починаючи з 14 років); забезпечення можливості участі жителів у плануванні та розподілі місцевих бюджетів; встановлення детального порядку проведення загальних зборів, громадських слухань, громадського оцінювання та внесення місцевих ініціатив; визначення

⁴ Recommendation CM/Rec(2018)4 of the Committee of Ministers to member States on the participation of citizens in local public life (Adopted by the Committee of Ministers on 21 March 2018 at the 1311th meeting of the Ministers' Deputies). URL: <https://rm.coe.int/16807954c3>

⁵ Рекомендація CM/Rec(2018)11 Комітету міністрів державам-членам щодо необхідності посилення захисту і сприяння простору для громадянського суспільства в Європі : Прийнято Комітетом міністрів 28 листопада 2018 року на 1330-му засіданні заступників міністрів. URL: <https://rm.coe.int/recommendation-cmrec-2018-11-civic-space-ukr/168097ed38>

⁶ Rec(2004)13 - Recommendation of the Committee of Ministers to member states on the participation of young people in local and regional life: Adopted by the Committee of Ministers on 17 November 2004, at the 904th meeting of the Ministers' Deputies. URL: <https://search.coe.int/cm?i=09000016805dbd33>

⁷ Rec(97)3 - on youth participation and the future of civil society: Adopted by the Committee of Ministers on 4 February 1997 at the 583rd meeting of the Ministers' Deputies. URL: <https://search.coe.int/cm?i=09000016804d4953>

⁸ Ukraine 2024 Report. Brussels, 30.10.2024, SWD(2024) 699. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf

⁹ Ukraine 2025 Report. Brussels, 04.11.2025, SWD(2025) 759. URL: <https://www.ecoi.net/en/file/local/2132152/ukraine-report-2025.pdf>

¹⁰ План для Ukraine Facility на 2024–2027 роки. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wpcontent/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf>

процедур участі жителів у публічних консультаціях, а також у консультативно-дорадчих органах при органах та посадових особах місцевого самоврядування; деталізацію порядку звітування голів громад та депутатів місцевих рад. Також Законом № 3703-IX визнано такою, що втратила чинність, Постанову Верховної Ради України від 17 грудня 1993 року № 3748-XII «Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні».

Водночас імплементація положень Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування», зокрема, через розробку проєктів нормативно-правових актів, спрямованих на його реалізацію, передбачена на IV квартал 2026 року Дорожньою картою з питань функціонування демократичних інституцій, ухваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 року № 475-р¹¹. Також сприяння залученню жителів до вирішення питань місцевого значення, розвитку форм місцевої демократії через розроблення проєктів нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування», є одним із завдань плану заходів з реалізації у 2025–2026 роках Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки¹².

Закон № 3703-IX зобов'язує органи місцевого самоврядування до 01 січня 2027 року вжити заходів щодо затвердження статуту територіальної громади або приведення його у відповідність із вимогами цього Закону. Також із метою сприяння більшій автономії територіальних громад і спрощення регуляторних процесів згідно із Законом № 3703-IX із законодавства були виключені положення щодо державної реєстрації статутів територіальних громад села, селища, міста в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державної реєстрації (легалізації) об'єднань громадян, інших громадських формувань. У зв'язку з цим з 08 січня 2025 року територіальні органи Міністерства юстиції України не здійснюють повноваження щодо державної реєстрації статутів територіальних громад сіл, селищ, міст. На виконання цього припису Закону № 3703-IX була визнана такою, що втратила чинність, постанова Кабінету Міністрів України від 27 липня 1998 року № 1150 «Про затвердження Положення про державну реєстрацію статутів територіальних громад»¹³. Крім того, були внесені зміни до наказу Міністерства юстиції України від 23 червня 2011 року № 1707/5, якими реєстрація статутів територіальних громад сіл, селищ, міст була

¹¹ Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.05.2025 № 475-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80#Text>

¹² План заходів з реалізації у 2025–2026 роках Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 березня 2025 року № 246-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2025-%D1%80#n11>

¹³ Про визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січня 2025 року № 99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/99-2025-%D0%BF#Text>

виключена з основних завдань та повноважень міжрегіональних управлінь Міністерства юстиції України¹⁴.

09 червня 2025 року з метою сприяння розробленню та схваленню статутів територіальних громад Асоціацією міст України представлено посібник «Примірний статут територіальної громади»¹⁵. Посібник містить готовий до громадського обговорення проєкт Статуту та покрокові рекомендації для його затвердження або оновлення відповідно до вимог законодавства. Також із метою надання допомоги органам місцевого самоврядування у розробці текстів статутів територіальних громад (або у внесенні змін до чинних), що покликані імплементувати новели Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» в частині визначення порядку та застосування форм місцевої демократії, робочою групою Міністерства розвитку громад та територій України було розроблено відповідні методичні рекомендації зі сприяння залученню жителів до вирішення питань місцевого значення¹⁶. У них систематизовано підходи до впровадження демократичних процедур, наведено приклади формулювань статей статуту територіальної громади і коментарі, що допоможуть ефективно реалізувати положення Закону.

Також рекомендується деталізувати порядок участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення окремими положеннями, які можуть бути оформлені як додатки до статуту територіальної громади, серед яких: положення про загальні збори (конференцію) жителів; положення про місцеві ініціативи; положення про громадські слухання; положення про електронні петиції; положення про консультації з громадськістю; положення про громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування.

Важливу роль у сприянні розробці або оновленню статутів територіальних громад, а також впровадженні інструментів місцевої демократії відповідно до вимог чинного законодавства відіграють інститути громадянського суспільства. Наприклад, Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД) із цією метою розпочав реалізацію проєктів: «Повсюдне запровадження новітніх інструментів громадської участі через імплементацію Закону України "Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування"»¹⁷; «Запровадження новітніх інструментів громадської участі на рівні обласних і районних рад через імплементацію Закону України "Про внесення

¹⁴ Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 23 червня 2011 року № 1707/5 : Наказ Міністерства юстиції України від 16 травня 2025 року № 1345/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0758-25#Text>

¹⁵ Примірний статут територіальної громади : Посібник. Асоціація міст України. 2025. URL: <https://www.auc.org.ua/sites/default/files/library/statut.pdf>

¹⁶ Статут територіальної громади : Методичні рекомендації. Міністерство розвитку громад та територій України. Київ, 2025. URL: <https://mindev.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/metodicni-rekomendacii-statutu-tg.pdf>

¹⁷ Запровадження інструментів громадської участі через впровадження Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування». 2025. URL: <https://www.ucipr.org.ua/ua/holovna/proiekty/zaprovadzheniya-instrumentiv-gromadskoji-uchasti-cherez-vprovadzheniya-zu-pro-narodovladdya-na-rivni-mistsevogo-samovryaduvannya>

змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування»¹⁸; «Місцева демократія в дії: розробка статуту для Новоукраїнської, Вознесенської, Чернівецької та Виноградської територіальних громад»¹⁹. Це дозволило частині територіальних громад вже затвердити нові статuti або внести зміни в діючі²⁰, тоді як інші лише розпочинають їх розробку та обговорення²¹.

На виконання Закону 3703-IX також необхідно оновити регламенти рад, передбачивши розгляд на сесії ради рішення загальних зборів (конференції) жителів, протоколу громадських слухань, місцевої ініціативи чи висновків громадського оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Прикладом може слугувати рішення Рівненської обласної ради від 28 березня 2025 року № 1100 «Про внесення змін до Регламенту Рівненської обласної ради восьмого скликання»²², яким Регламент доповнено розділом 6 «Місцева ініціатива та громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб Рівненської обласної ради».

У Плані заходів з реалізації у 2025–2026 роках Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, затвердженому розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 березня 2025 року № 246-р, визначено, що Міністерство розвитку громад та територій України, обласні, Київська міська держадміністрації (військові адміністрації) протягом 2025–2026 років проводять моніторинг стану реалізації Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування», підготовку за результатами моніторингу рекомендацій щодо удосконалення відповідної роботи, їх оприлюднення.

Зокрема, на офіційному вебсайті Житомирської обласної військової адміністрації²³ з метою здійснення відповідного моніторингу просять протягом

¹⁸ Запровадження новітніх інструментів громадської участі на рівні обласних і районних рад (імплементация Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування») – 2025-2026. URL: <https://www.ucipr.org.ua/ua/holovna/proiekt/y/zaprovadzhennya-novitnikh-instrumentiv-gromadskoji-uchasti-na-rivni-oblasnikh-i-rajonnikh-rad-implementatsiya-zakonu-3703-ix-2025-2026>

¹⁹ Місцева демократія в дії: розробка статуту для Новоукраїнської, Вознесенської, Чернівецької та Виноградської територіальних громад – 2026-2027. URL: <https://www.ucipr.org.ua/ua/holovna/proiekt/y/mistseva-demokratiya-v-diji-rozrobka-statutu-dlya-novoukrajinskoji-voznesejskoji-chernivetskoji-ta-vinogradskoji-teritorialnikh-gromad>

²⁰ Механізми демократії участі та зміни до Статуту громади. URL: <https://www.prostir.ua/?news=mehanizmy-demokratiji-uchasti-ta-zminy-do-statutu-hromady>

²¹ Громадо, долучайтесь! Оновлюємо Статут Миропільської ТГ. 25.05.2026. URL: <https://myropilska-gromada.gov.ua/news/1779715514>

²² Про внесення змін до Регламенту Рівненської обласної ради восьмого скликання : Рішення Рівненської обласної ради від 28 березня 2025 року № 1100. URL: <https://ror.gov.ua/rishennya-oblasnoyi-radi-8-sklikannya/1100-pro-vnesennya-zmin-do-reglamentu-rivnenskoji-oblasnoyi-1743600360>

²³ Методичні рекомендації з розробки статуту територіальної громади: практична підтримка для органів місцевого самоврядування. Житомирська обласна державна адміністрація. URL: <https://oda.zht.gov.ua/main/gromadyanske-suspilstvo/ogoloshennya/metodychni-rekomendatsiyi-z-rozrobky-statutu-terytorialnoyi-gromady-praktychna-pidtrymka-dlya-organiv-mistsevogo-samovryaduvannya>

2026 року щоквартально до 25 числа останнього місяця кварталу заповнювати відповідну гугл-форму²⁴.

Департамент архітектури, містобудування, житлово-комунального господарства та енергозбереження Тернопільської обласної військової адміністрації виклав результати моніторингу стану реалізації Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» у частині залучення жителів до вирішення питань місцевого значення, а також розвитку форм місцевої демократії²⁵. Зокрема, зазначено, що станом на 01 січня 2026 року органи місцевого самоврядування сільських, селищних та міських рад забезпечують реалізацію Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» у частині залучення жителів громади до вирішення питань місцевого значення. З метою розширення можливостей участі громадян у процесах прийняття рішень у громадах впроваджено сучасні інструменти електронної демократії, а саме: у деяких громадах створені інформаційні чат-боти – забезпечують швидкий доступ громадян до актуальної інформації про діяльність громад, можливість подати запит, отримати консультацію або перейти до відповідних електронних сервісів громади; електронні петиції – на офіційних сайтах рад функціонують відповідні розділи, у яких мешканці можуть ініціювати або підтримати звернення, що потребують розгляду органами місцевого самоврядування; модулі опитування – використовуються для збору думок жителів щодо актуальних питань розвитку громади, що дозволяє враховувати громадську позицію при підготовці управлінських рішень; звернення до посадових осіб – через онлайн-форму мешканці можуть подавати заяви, звернення чи скарги без необхідності особистого відвідування ради, що забезпечує відкритість і зручність комунікації; окремі громади підключені до платформи «Єдина платформа місцевої електронної демократії» (скорочено – e-DEM)²⁶, яка об'єднує інструменти електронних петицій, консультацій із громадськістю, опитувань і бюджету участі, забезпечуючи прозорість управлінських процесів і посилення громадської участі. На території громад регулярно проводяться громадські слухання з питань містобудівної діяльності, під час яких жителі мають можливість висловлювати свої пропозиції та зауваження до проєктів детальних планів територій. Такі заходи сприяють відкритості, прозорості та врахуванню інтересів громадськості у процесах просторового планування.

²⁴ Моніторинг стану реалізації Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування». URL: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSfx_arwSdnLGT2yJQkr-RdO9TRrGY-xCYXeJAa3AwCiMLS29Q/viewform

²⁵ Результати моніторингу стану реалізації Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» в частині залучення жителів до вирішення питань місцевого значення, а також розвитку форм місцевої демократії. URL: <https://architecture.te.gov.ua/aktualno/rezultati-monitoringu-stanu-realizaciyi-zakonu-ukr>

²⁶ Єдина платформа місцевої електронної демократії (e-DEM). URL: <https://e-dem.ua>

На офіційному вебсайті Івано-Франківської обласної військової адміністрації виклали рекомендації за результатами моніторингу стану реалізації Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування»²⁷, в яких вказується на необхідність дотримуватися таких принципів:

1) відкритість та прозорість (публікувати звіти органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) про виконання рішень, витрати бюджету, діяльність ОМС); вести відкриті засідання ради з онлайн-трансляціями; забезпечити доступ до інформації (сайт, соцмережі, дошки оголошень у селах). Інструменти: платформа «Відкриті дані», прозорий бюджет/ Dozorro;

2) публічні консультації та опитування (проводити обговорення перед ухваленням важливих рішень (будівництво нових об'єктів (виготовлення проєктно-кошторисної документації), план забудови території, соціальні зміни); залучати всі категорії мешканців (молодь, бізнес, активістів, громадські об'єднання)). Інструменти: Google Форми, Smart-громада, мобільні фокус-групи;

3) партнерство з громадськістю (залучати громадські об'єднання до розробки стратегій, програм, проєктів, створювати громадські ради або дорадчі комітети при виконках);

4) освіта та інформування громади (проведення навчань, пояснення реформ, програм, проєктів, прав та зисків громади, залучення молоді, створення молодіжних рад);

5) доступність і комунікація (постійний діалог через фейсбук, вайбер, телеграм-канали, пряма лінія з головою або заступником громади щомісячно (або частіше), виїзні прийоми старости або фахівців громади);

6) спільне планування та пріоритети (створення стратегій розвитку з урахуванням бачення громади; бюджет участі, коли громада пропонує проєкти, голосує за них, а потім їх реалізує, періодичне оновлення пріоритетів);

7) реагування та зворотний зв'язок (визначити відповідальних за обробку звернень, автоматизувати процес прийому звернень і відповідей (через сайт тощо, аналізувати звернення як джерело для виявлення проблем);

8) підзвітність та оцінка (публікування щорічних звітів голови об'єднаної територіальної громади, депутатів, оцінка роботи ОМС громадянами через анкетування, зустрічі, рейтинги, впроваджувати КПП – кількісні і якісні показники ефективності та успішності роботи структур, фахівців, програм громади).

Аналіз ефективності впровадження народовладдя на рівні місцевого самоврядування здійснюється також різноманітними інститутами громадянського суспільства. Такі дослідження демонструють, що інструменти місцевої демократії

²⁷ Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: *Офіційний вебсайт Івано-Франківської обласної військової адміністрації*. URL: <https://www.if.gov.ua/institutam-hromadianskoho-suspilstva/natsionalna-stratehiia-spryannia-rozvytku-hromadianskoho-suspilstva-v-ukraini-na-2021-2026-roky>

в Україні поступово розширюють свою присутність у практиці громад, однак залишаються нерівномірно поширеними та недостатньо закріпленими у нормативній базі. Наявність локальних положень чи окремих практик не гарантує їх стійкості, якщо вони не підкріплені статутними нормами чи обов'язковими процедурами. Формальне закріплення інструментів без урахування соціального та демографічного контексту громади може звести нанівець усі зусилля. Воєнні умови ускладнюють комунікацію з жителями, збільшують відтік населення та загострюють гендерний дисбаланс. До цього додається низький рівень поінформованості, недовіра до публічних процесів та інертність частини жителів, які не розуміють суті демократичних інструментів або не вірять у їх результативність²⁸. Вказується, що впровадження інструментів громадської участі, які передбачені законом, ускладнене в тих територіальних громадах, де діють військові адміністрації²⁹.

Висновки

Ухвалення та набрання чинності Законом України № 3703-IX є вагомим кроком на шляху виконання міжнародних зобов'язань України перед Радою Європи та реалізації рекомендацій Європейської Комісії щодо посилення демократії участі на місцевому рівні. Нове законодавство створює цілісну правову основу для суттєвого розширення прав жителів громад через обов'язкове затвердження статутів, регламентацію загальних зборів, публічних консультацій, громадських слухань, бюджетів участі, місцевих ініціатив.

На практиці процес імплементації Закону демонструє активну залученість як органів державної влади (Міністерство розвитку громад та територій України), так і інститутів громадянського суспільства та асоціацій органів місцевого самоврядування, які оперативно розробили методичні рекомендації та примірні моделі статутів. Регіональний моніторинг фіксує поступове впровадження сучасних інструментів електронної демократії, що дозволяє забезпечити більшу прозорість, підзвітність і відкритість діяльності органів місцевого самоврядування. Аналіз також виявив нерівномірність впровадження форм місцевої демократії та низку викликів, зумовлених воєнним станом.

*Дослідницька служба
Верховної Ради України*

²⁸ Дослідження «Інструменти демократії в Україні: аналітичний огляд». ГО Нова генерація. Харків, 2025. URL: <https://nova-energiya.org.ua/instrumenty-miscevovi-demokratiyi-rezultaty-doslidzhennya-go-nova-energiya>

²⁹ Індекс сталості розвитку організацій громадянського суспільства в Україні у 2024 році. Український незалежний центр політичних досліджень. 2025. URL: http://www.ucipr.org.ua/images/documents/2024_CSOSI_report-UA_revII_23_07.pdf

**Цей документ підготовлений Дослідницькою службою Верховної Ради України як довідковий інформаційно-аналітичний матеріал. Інформація та позиції, викладені в документі, не є офіційною позицією Верховної Ради України, її органів або посадових осіб. Цей документ може бути цитований, відтворений та перекладений для некомерційних цілей за умови відповідного посилання на джерело.*